

Kasteelruïne Valkenburg

Van overgroeide steenhoop tot geconsolideerde ruïne

Tammo C. Bauer

In Nederland kennen we kastelen vrijwel uitsluitend als (middeleeuwse) bouwwerken die omringd waren door een waterhoudende gracht met verdediging als belangrijke functie.¹

Valkenburg is een hoogteburcht, een zeldzaam type voor Nederland. De plattegrondvorm wordt in hoofdzaak bepaald door het terrein, in dit geval een uitloper van een heuvelrug: de Heunsberg. Voor de vergelijkende analyse van Valkenburg moet men buitenlandse voorbeelden zoeken, bijvoorbeeld in de Eifel en de Ardennen. De gecompliceerde bouwgeschiedenis van het kasteel van Valkenburg met vele bouwperiodes en aanpassingen weerspiegelt zijn bijzondere plaats in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. De restauratie, consolidatie en het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek verdienen een aparte plaats. Het voornaamste verschil met de restauratie van andere Nederlandse kastelen was, dat Valkenburg een ruïne is met een zo grote historisch allure dat het al vanaf het midden van de negentiende eeuw een toeristische trekpleister werd voor een breed publiek.

Het momenteel in uitvoering zijnde vijfjarig consolidatieplan vormde een goede aanleiding opnieuw aandacht te schenken aan de vele gedaanteverwisselingen die de ruïne gedurende de laatste anderhalve eeuw heeft ondergaan.² In dit artikel zal met name aandacht worden geschonken aan het verloop van de diverse consolidatieperiodes, de restauratie-ethiek, het opruimings- en opgravingsproces en het ermee gepaard gaande bouwhistorische en archeologische onderzoek. De inhoudelijke bouwgeschiedenis zal slechts kort aan de orde komen. Daarvoor kan verwezen worden naar een aantal publicaties die de afgelopen eeuw het licht zagen³ en de documentatie van Jörg Soentgerath in het artikel hierna.

Een beknopte bouwgeschiedenis

Het kasteel op de Heunsberg te Valkenburg aan de Geul werd diverse malen geheel of gedeeltelijk verwoest (afb. 1).⁴ Omstreeks 1115 bouwde Gozewijn I heer van Heinsberg een rechthoekige stenen woontoren. Het geheel was vermoedelijk omringd met een aarden wal met houten palissade.⁵ Reeds in 1122 werd het kasteel totaal verwoest door keizer Hendrik V. Gozewijn III herbouwde het kasteel met als basis een zware zestienhoekige toren. Deze werd beschermd door hoge weermuren die een driehoekig terrein omsloten, zeker aan de west-

zijde en vermoedelijk ook aan de zuidzijde op de plaats van de huidige muren. De situatie aan de oostzijde is onduidelijk. Waarschijnlijk bevond zich daar de toegang. Of de ronde torens op de hoeken (de zogenaamde Molentoren en Wolfstoren) er al waren, was zonder nader onderzoek niet vast te stellen. Dit kasteel werd omstreeks 1200 eveneens grondig verwoest. De erop volgende herbouwfase bestond uit een tienhoekige toren met een rechthoekige schildmuur eromheen. Daarnaast waren er waarschijnlijk een woonvleugel en een poortgebouw. In de loop van de dertiende eeuw werd ook al gebouwd ter plaatse van de latere Ridderzaal en Kapelvleugel.

In 1328 volgde een grootschalige verwoesting. De tienhoekige toren verdween en met behoud van delen van het oudere complex kwam na 1333 de oostvleugel met Ridderzaal en Kapel tot stand, later gevolgd door een herbouwde zuidvleugel. De ringmuren zullen deels op de oude grondslag zijn her-

Afb. 1 Het kasteel omstreeks 1550, detail van de kaart van J. van Deventer, na 1540

Afb. 2 Het kasteel in welstand, schilderij omstreeks 1860 door Charles Quaedvlieg 1823-1874 naar 17de-eeuws voorbeeld

steld. De ingang bleef aan de noordzijde, bij de molentoren. In de loop van de vijftiende eeuw werd ten zuiden daarvan een nieuw poortgebouw met een ophaalbrug aangelegd (afb. 2). Vervolgens werd de herbouwde burcht beschadigd door de Luikenaren in 1465⁶ en in 1568 ingenomen door de Spanjaar-

den. Na zware beschadigingen, bij de verovering door Staatse troepen in 1644, volgde een provisorisch herstel (afb. 3 en 4). Tenslotte viel het doek definitief op 10 december 1672 toen de Staatse troepen vele ladingen buskruit onder de muren tot ontploffing brachten. Deze klap kwam het complex niet meer

Afb. 3 Het kasteel vanuit het noorden, tekening Josua de Grave circa 1670 (collectie LGOG Rijksarchief Maastricht)

Afb. 4 Tekening in kleur Alex Schaepkens, ca. 1870, Rijksarchief Maastricht.

te boven. Herstel bleef nu uit en zoals gebruikelijk bij ruïnes diende het als steengroeve voor het omringende stadje.

Kort na 1672 was er toch meer van het kasteel overgebleven dan wat we nu nog kunnen zien. Herhaaldelijk zal bouw materiaal zijn geroofd van het burchtterrein zoals onder meer bleek uit een proces tegen enige ingezetenen van Valkenburg, in 1682, waarin diefstal van stenen, balken en ijzerwerk wordt vermeld.⁷ En zeker was dit het geval in 1773 toen na een zeer grote brand in het stadje gewelven van het kasteel werden ingeslagen en muren deels afgebroken om aan materiaal (zoals hardsteen) te komen.⁸

Toen in 1794 de Fransen binnenvielen werd het kasteel als staatsdomein in beslag genomen en vervolgens geveild. De koper was Maximiliaan graaf van Hoen tot Neufchateau die er 5000 franken voor over had. De overdracht vond plaats op 5 augustus 1798.⁹ Door vererving ging het kasteelterrein later over naar de familie De Villers Masbourg, die het nabij gelegen kasteel Schaloen bewoonde.

Pas na het midden van de negentiende eeuw kwam de overgroeide steenklomp weer meer in de belangstelling vanwege het opkomend toerisme en zeker ook de beginnende interesse in monumenten. Het terrein werd afgesloten en de verdere afbraak tot staan gebracht. Vanaf het begin van de twintigste eeuw stegen de bezoekersaantallen aanzienlijk en begon men aan een vorm van consolidatie te denken.

De negentiende eeuw

De archieven van de eigenaren in deze periode, de familie de Villers Masbourg (Schaloen), zijn helaas grotendeels verloren gegaan.¹⁰ Gegevens over de lotgevallen van de ruïne in de negentiende eeuw moeten dientengevolge aan de (lokale) kranten of tijdschriften worden ontleend (afb. 5).

In 1863 werd geklaagd over vandalisme van toeristen en kinderen op de ruïne. Om hier een einde aan te maken voorzag graaf Frederik de Villers Masbourg het complex van een afrastering (met hagen en muren) en werd een bewaker aangesteld. April 1869 schreef Victor de Stuers naar aanleiding van de instorting van een van de gewelven van de kapel het volgende in de *Courier de la Meuse* (*Maastrichter Courant*):

Afb. 5 Plattegrond (schets), waarschijnlijk begin 19de eeuw, geeft situatie in 1674 weer (Gemeentearchief Valkenburg)

Afb. 6 De kapel voor 1850, tekening J. van Brabant 1846 (Coll. LGOG, Rijksarchief Maastricht)

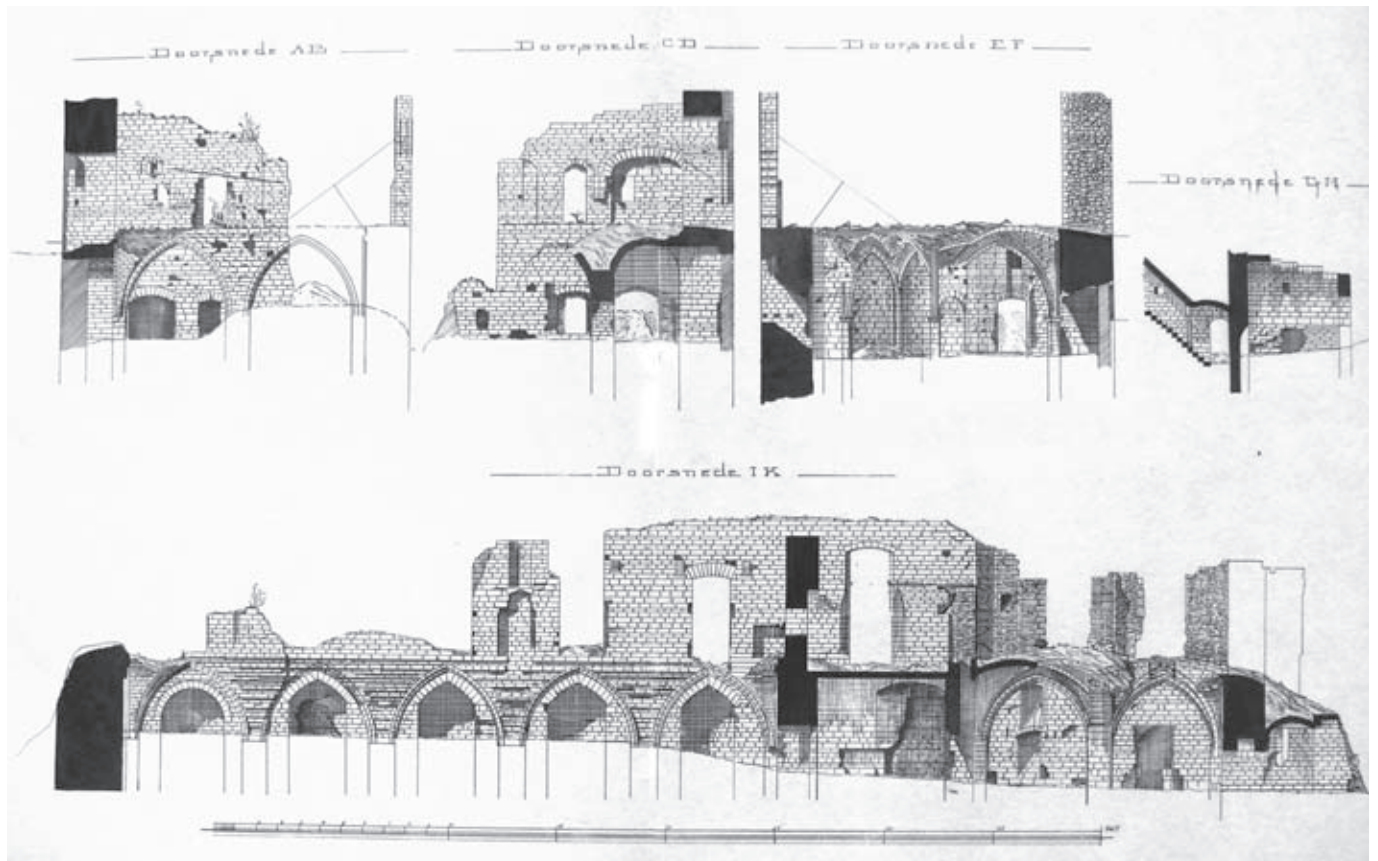
“Ik heb met genoeg gezien dat mijnheer de graaf de Villers Masbourg maatregelen heeft genomen om verder vandalisme te voorkomen”. Ook spreekt hij de hoop uit dat de kapel ooit geconsolideerd zou worden: “Zonder te vragen om een volledige restauratie die niet onmogelijk zou zijn maar zeker te kostbaar is, denk ik dat het wenselijk zou zijn om dit deel van het kasteel een beperkte vorm van consolidatie te laten ondergaan”. Aanbevolen werd om een consolidatie van de gewelven van de kapel en met name van het gedeelte waar de sluitsteen en een groot deel van de gewelfvelden nog aanwezig zijn te ondernemen.

Ook heeft de Koninklijke Academie van Wetenschappen enige jaren geleden (circa 1865) de hoop uitgesproken dat de ruïnes van het kasteel van Valkenburg, die de meest aanzienlijke van Limburg zijn, met zorg geconsolideerd zoude(n) worden. Met deze aanbevelingen is weinig gedaan en helaas is later dit deel alsnog ingestort omdat iemand de sluitsteen had geroofd (afb. 6).

In 1880 schreef de reizende dominee J. Craandijk over een bezoek aan de ruïne. Hierin sprak hij onder meer over ijzeren ankers en liet zich afkeurend uit over de windvaan.¹¹ In 1889 liet graaf de Villers Masbourg de ruïne opmeten door P.J.H. Cuypers, kennelijk met het doel een (gedeeltelijke) herbouw voor te bereiden (afb. 7).¹² Deze herbouw bleek uiteraard te hoog gegrepen; het beschikbare geld zou later worden besteed aan de uitbreiding en verfraaiing van kasteel Schaloen in 1893, waarschijnlijk ook door Cuypers uitgevoerd.¹³ Een aardige beschrijving van een bezoek aan de ruïne aan het einde van de negentiende eeuw vinden we bijvoorbeeld in een wandelgids voor Valkenburg en omstreken: *Het Geuldal* (afb. 8).¹⁴

De eerste werkzaamheden

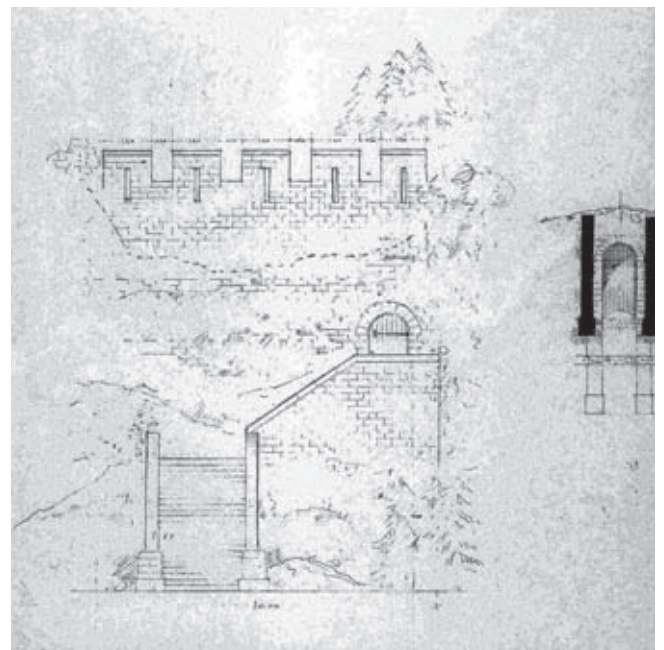
Vanaf 1906 huurde de vereniging *Het Geuldal* de ruïne en de kasteelberg van graaf L. de Villers Masbourg. Allereerst werden een nieuwe toegangstrap en –poort geconstrueerd en een restaurant op de Hazelder hof ingericht (afb. 8).¹⁵ Een grondige restauratie, of zelfs maar een beperkte consolidatie, was wegens geldgebrek vooralsnog onmogelijk. Na 1918 bestond

Afb. 7 Een opmetingstekening van P.J.H. Cuypers uit 1889 (Archief Nai Rotterdam)

het gevaar dat bij een sterfgeval in de familie Villers Masbourg het complex in Belgische handen zou komen. Teneinde dit te voorkomen werd voorgesteld dat het Rijk de ruïne als nationaal monument zou aankopen.¹⁶ Ook al omdat het huurcontract van *Het Geuldal* in 1919 afliep, stelde de Katakombenstichting voor het geheel aan te kopen voor 20.000 gulden.¹⁷ Het Rijk zou in dat geval een bijdrage van 30.000 gulden leveren voor de restauratiewerkzaamheden. Na moeizame onderhandelingen met de familie de Villers Masbourg vond uiteindelijk op 27 december 1919 de eigendomsoverdracht plaats aan de Katakombenstichting.¹⁸ Spoedig daarna werd al een adviescommissie ingesteld voor de restauratie van de ruïne.

In 1922 deed de gemeente Valkenburg nog een poging het kasteel tegen kostprijs te verwerven, maar de Stichting ging op dit voorstel niet in.¹⁹ Er werd daarentegen voorgesteld een aparte stichting in het leven te roepen ter behartiging van de belangen van het kasteelcomplex en zijn omgeving. Deze zou dan niet afhankelijk zijn van de wisselende politiek zoals bij een Gemeentebestuur wel het geval was. Dientengevolge werd in 1924 de Stichting kasteel van Valkenburg opgericht.²⁰ Het bestuur van deze stichting zou worden samengesteld uit vertegenwoordigers van de regering, de provincie, de gemeente en de vereniging *Het Geuldal*.²¹

Afb. 8 De nieuwe toegangstrap uit 1905, muurwerk met kantelen gereconstrueerd (Archief VVV Valkenburg)

Afb. 9 De binnenpleinmuur van de Ridderzaalvleugel voor het begin van de ontgraving en consolidatie, ca 1920 (vergelijk met afb. 13, foto coll. RCE)

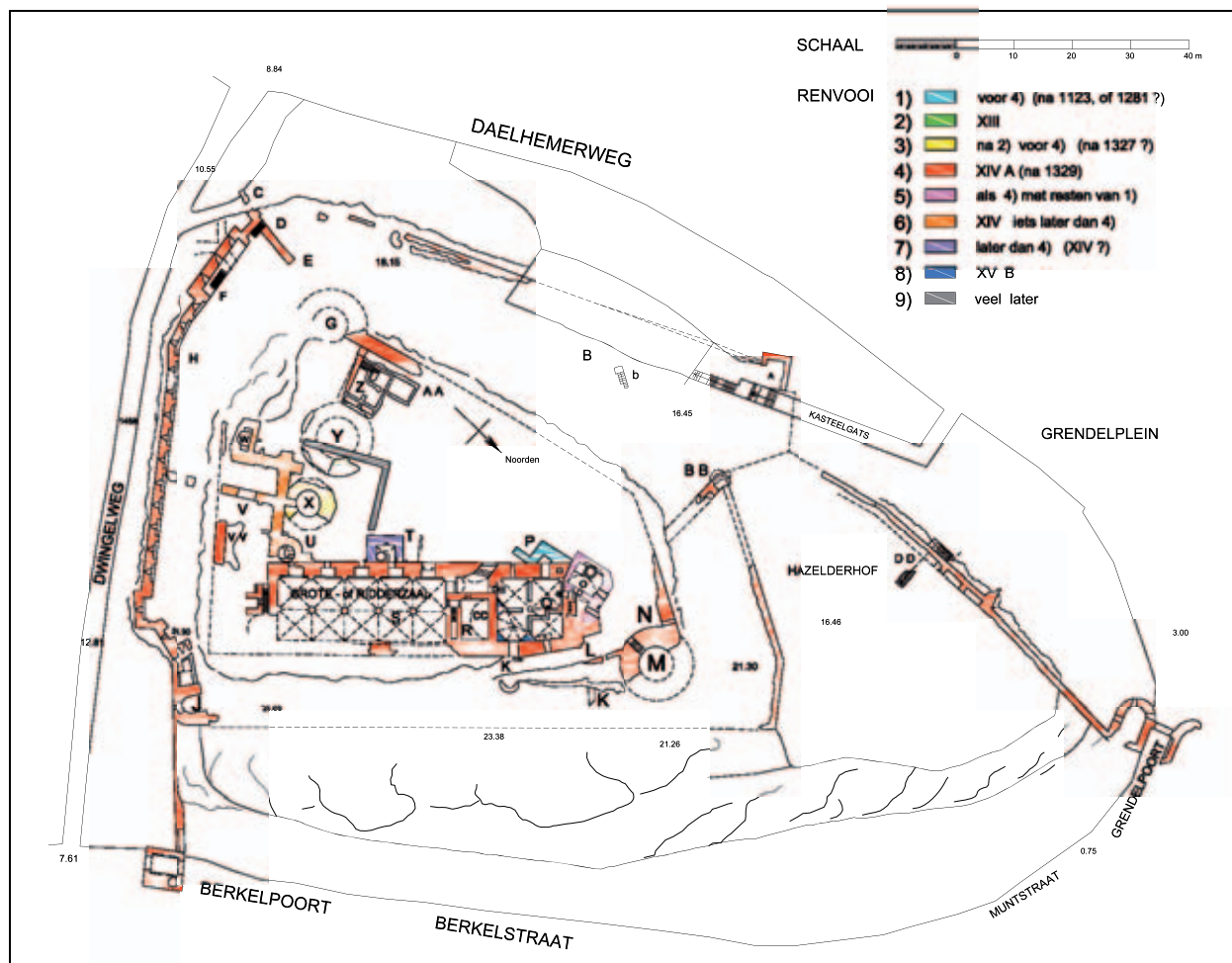
De consolidatie door W. Sprenger, 1921-1930

Onder toezicht van J. Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, werd in juni 1921 met de werkzaamheden begonnen (afb. 10). Als architect werd aangesteld W. Sprenger uit Maastricht, die onder Cuypers al aan diverse restauratieprojecten had gewerkt. De originele maandrapporten zijn gelukkig bewaard gebleven.²² Daarnaast werd tevens regelmatig verslag uitgebracht in de Maasgouw, het tijdschrift van de LGOG.²³ Ter illustratie hierbij een plattegrond uit circa 1950 die de situatie zoals bekend tot dat moment weergeeft (afb. 10).

Zo beknopt als mogelijk zullen hieronder de belangrijkste werkzaamheden worden vermeld. Allereerst moest er puin worden geruimd: de soms tot twee meter dikke lagen grond en puin werden met de hand afgegraven; vervolgens in de daarvoor aan de onderzijde opengebroke waterput van de Ridderzaal gestort en vandaar via de mergelgroeve afgevoerd. Deze werkwijze is tot ver in de tachtiger jaren voortgezet, zij het dat later hiervoor de in 1921 ontdekte noordelijke put werd benut.

Aan de noordzijde bij het poortgebouw werd een deel van de oorspronkelijke bestrating met veldkeien blootgelegd, alsmede een ondergronds afvoerkanaal dat vanaf de kapel in de richting van de koninginblik liep en daaronder uitmondde.²⁴ Voorts werd veel muurwerk dat in slechte staat verkeerde zonodig gestut en ingeboet.

In 1922 werd de westmuur van het hoofdgebouw (Ridderzaal en Kapel) hersteld (afb. 9). Met name de buitenschil ontbrak en deze kon grotendeels worden aangevuld met de mergelblokken verzameld uit het puin. Men ging daarbij zeer terughoudend te werk. De dagkanten van vensteropeningen werden alleen hersteld als de vorm en positie geheel duidelijk waren; zoniet dan werd volstaan met een beëindiging in de vorm van een staande tand. Deze methode was zeker een bijzonderheid voor die tijd, waarin ongebreidelde reconstructies normaal waren.²⁵ Mogelijk speelde ook het krappe budget een rol. De oostgevel met het beeld (windvaan) van de engel Michael, die dreigde in te storten, werd eveneens hersteld, deels aangevuld en opnieuw verankerd.²⁶ De bovenkanten van het muurwerk werden hersteld, afgesmeerd met specie en afgedekt met behulp van graszoden.²⁷

Afb. 10 Plattegrond uit 1947 (W. Marres, Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

tek. M. Sabet

VERKLARING DER TEKENS

A. Voormalige “Uyterste poort.” B. Plaats der voormalige stallen. b. Trap naar de voorhistorische(?) grot. C. Toegangspoortje vanaf de Dwingelweg. D. Toegang naar de vluchtgangen, welke vanuit de Fluwelengrot te bezichtigen zijn. E. Plaats der voormalige Dwingelpoort. F. Bordes met trap (oorspronkelijke toegang naar de vluchtgangen van buiten uit). G. Plaats van de voormalige ronde Wolfstoren H. Dwingel, nauwe ruimte die men gedwongen was te passeren om de burcht te bereiken. I. Buitenste schildmuur. Behalve weergang en kantelen in zijn oorspronkelijke vorm. J. Gedeelte van de voormalige “Capruijntoren” K Toegang tot de kazematten. L. Plaats van de voormalige valbrug. M. Gedeelte van de voormalige Molentoren. N. Ingang van een voormalige traptoren, nu “Koninginneblik” genaamd omdat de toenmalige Koningin van daaruit de Geulvallei bewonderde. O. Uitbouw waarin waterput.	P. In 1939 gevonden muurwerk daterend voor 1329 Q. Voormalige kapel, waarin in de 16^e eeuw de Gouverneurskamer en de “snijderij”. R. Artilleriekamer. S. Grote- of Ridderzaal T. Tweede put. U. Traptorentje. V. Zijvleugel der burcht, waarin vermoedelijk de Kleine zaal, de Drossaardskamer en de Blauwe kamer lagen. Opmerking verdient de tegelvloer met swastica-versiering (vv). W. Burchtverlies (vv). X. Overblijfsel van de in 1939 ontdekte tienhoekige Toren. Y. In 1940 ontgraven grondmuren van de 13^e eeuwse zestienhoekige toren. Z. Voormalige kelders en muren van bijgebouwen. A.A. Overblijfsel van binnenmuren B.B. Overblijfsel van hoektorentje in weermuur C.C. Bergplaats voor de bij de restauratie gevonden bouwfragmenten en andere voorwerpen. D.D. Tegenwoordige opgang vanaf het Grendelplein

In de kapel werden eveneens werkzaamheden verricht. Sprenger kwam daar tot de conclusie dat er twee gewelven boven elkaar zouden zijn geweest, met daartussen de toegang tot de schuin door het muurwerk verlopende afvoer(?)koker.²⁸ De onderzoekingen door Jörg Soentgenrath tijdens de huidige consolidatieperiode (2008) hebben tot geheel andere opvattingen geleid, zie hierna. Tenslotte onderzocht en herstelde men de noordmuur van de grote zaal, waarbij wordt vermeld dat men grote hinder ondervond van de klimop die slechts met zeer grote moeite kon worden uitgezaagd of gehakt. In 1923 werd de grote zaal onder handen genomen. In de oostmuur werd daarbij de aanzet van een gordelboog gevonden en verder veel bouwfragmenten, in hoofdzaak gewelfribben. Op sommige daarvan waren steenhouwerstekens aangebracht.²⁹ De diverse onderdelen werden door de architect nauwkeurig opgemeten en gedocumenteerd.³⁰ In 1924 werd het nog overgebleven puin in de Kapel opgeruimd en de trap naar de gang vrijgelegd. In de Ridderzaal werden muren en muurkolommen met de gewelfaanzetten hersteld. Daarnaast werd de herstelling van de westelijke buitenmuur afgerond.

In 1925 repareerde men de Molentoren en de noordzijde van de kapelvleugel. Op het binnenplein werden fundamenteën van bijgebouwen blootgelegd. Tenslotte werd het burchtverlies op het zuidwestelijke uiteinde van de zuidvleugel ontgraven en hersteld. Gedurende het jaar 1926 werd de schildmuur aan de zijde van de Daelhemerweg gerepareerd en werd ook de zuidvleugel gedeeltelijk ontgraven en waar nodig hersteld. Daarbij kwamen fragmenten van een veertiende-eeuwse tegelvloer tevoorschijn die nu nog wel deels aanwezig zijn maar nu weer afgedekt (afb. 11). Eveneens was herstel en opmeting noodzakelijk van de door hevige regenval ingestorte weermuur aan de zijde van het Grendelplein nabij de opgang tot de ruïne.

Tenslotte werd begonnen met de ontgraving (vrijlegging) van de zware weermuur met bogen en schietgaten langs de Dwingelweg. In 1927 werd de Capruyntoren hersteld en de ronde (trap)toren in de hoek tussen zuid- en hoofd vleugel uitgegraven. De werkzaamheden aan de schildmuur langs de dwingel zette men voort totdat er geen geld meer was. Het duurde enige tijd voordat een nieuwe subsidie kon worden verkregen, daarom kon men pas in de loop van 1929 doorgaan met het werk dat uiteindelijk werd afgerond in 1930 met het uitgraven van een zeer diep gedeelte bij de weermuur aan de zijde van de Daelhemerweg. Daarbij werd een van de vluchtgangen ontdekt die ook een aftakking had naar de Fluwelen grot.³¹ Zeer recent onderzoek heeft geleid tot de veronderstelling dat hier geen sprake zou zijn van vluchtgangen maar van een stelsel van mijnen en tegenmijnen.³² Hoewel er met de consolidatiegeschiedenis van de ruïne nauwelijks verband is, moet zeker de ontdekking van de zogenaamde prehistorische grot worden genoemd door Th. Dorren in 1931.³³ Na jaren van onderzoek is er echter nog steeds geen zekerheid omtrent de datering en de betekenis ervan.

Afb. 11 Fragmenten van de tegelvloer met swastika motief (Ton Penders RCE, 2008)

Afb. 12 De Ridderzaal voor 1940, het nog overgebleven deel van het puinpakket rond de boom is pas in 1948 afgegraven (ingekleurde prentbriefkaart)

Gedurende de jaren 1936 en 1937 werd het binnenplein verder ontgraven, waarbij de overblijfselen werden blootgelegd van een tienhoekige toren, een kelder tegen de westelijke buitenmuur nabij de verdwenen wolfstoren en een overhoeks gelegen muurfragment ten westen van de hoofd vleugel ter hoogte van de kapel. Helaas werden daarbij nog geen archeologisch juiste methoden toegepast. Muren werden nagegraven en van profielen en of stratigrafie was nog geen sprake. Daardoor bleek het naderhand niet meer mogelijk het voornoemde overhoekse muurwerk op basis van de stratigrafie te dateren. Tenslotte vond men in 1940 de fundamente van een zware zestienhoekige toren met een omtrek van circa 45 meter, die vanaf dat moment als oudste deel van de ruïne werd beschouwd (afb. 12).

Enige conclusies

Bij deze consolidatie volgde Sprenger de principes die vanaf 1910 door de (Koninklijke) Nederlandse Oudheidkundige Bond waren vastgelegd in een aantal grondbeginselen.³⁴ Men volgde de lijn van Ruskin en Morris en niet de door met name Kalf als ouderwets beschouwde aanpak van Cuypers en Viollet le Duc. Dit overigens in een periode dat er nog veelal historiserend werd gerestaureerd. Bouwhistorisch onderzoek werd daarbij zeker al verricht: in de vorm van documentatie van bouwfragmenten en analyse van delen van het muurwerk. De consolidatieopvatting van W. Sprenger was in elk geval vooruitstrevend voor die tijd. Van systematisch archeologisch onderzoek was echter nog geen sprake; daarvoor zouden we moeten wachten tot ver na de Tweede Wereldoorlog, omstreeks 1950.

Na de oorlog, de activiteiten van J.G.N. Renaud

De eerste bemoeienissen van J.G.N. Renaud met de kasteelruïne stammen uit 1942.³⁵ In de winter van 1950/51 werd een tweetal proefsleuven aangelegd, ten westen van de Ridderzaal en evenwijdig aan elkaar.³⁶ Aan de hand van de profielen kon de opbouw van de bodemlagen worden bestudeerd: de eerste stratigrafie op het kasteelterrein. Voor het eerst kon ook het vondstenmateriaal worden geanalyseerd en gerelateerd aan de stratigrafie om daarmee een belangrijke bijdrage aan de datering te leveren.

In 1953 was er een zwarte bladzijde uit de consolidatiegeschiedenis. Men zou zelfs met enige overdrijving kunnen spreken van een laatste verwoesting. De voorpoort, die lag aan het einde van de zogeheten Kasteelgats en waarvan nog een groot deel overeind stond achter in een tuin aan de Daelemerweg, bleek plotseling te zijn gesloopt. Er is nog getracht herbouw af te dwingen, hetgeen helaas mislukte vanwege procedurefouten bij de afgifte van een bouwvergunning.³⁷ Daarna zijn er weinig activiteiten het vermelden waard. In 1963 is veel grond verzet voor het aanleggen van nieuwe paden en het planten van hagen. Tevens zou toen een deel van het binnenplein zijn afgegraven, van systematisch archeologisch onderzoek was geen sprake. Naast het noodzakelijke

onderhoud lijkt zich nauwelijks iets bijzonders te hebben voorgedaan.

Vanaf 1972 begon weer een nieuwe fase in de geschiedenis van het onderzoek en de consolidatie. Omdat er hoognodig iets gedaan moest worden aan de consolidatie van de twee al omstreeks 1940 vrijgelegde veelhoekige torens besloot men het onderzoek te hervatten waar de (oud-)voorzitter van de Stichting, J. Crolla, het in 1945 had afgesloten. In het voorjaar van 1972 werd dit 'krachtadig aangevat' in de hoop de deelnemers van het 'colloque' *Chateau Gaillard* een duidelijk beeld van de ontwikkeling van het complex te kunnen geven.³⁸ De eerste resultaten waren helaas niet wat men ervan verwacht had, maar in het najaar werd wel de oudste kern van het complex blootgelegd: fundamente van een rechthoekige woontoren die al in 1122 was verwoest.³⁹

Onder de dagelijkse leiding van H.L.Janssen werd vervolgens een uitgebreid stratigrafisch onderzoek op een groot deel van het binnenplein ingesteld, ter plaatse van de opgegraven oudste bouwdelen.⁴⁰ Tevens werd de consolidatie hervat, nu met als hoofddoel de oudste bouwperiodes duidelijker en completer in beeld te brengen; dit in het kader van de door Renaud gepropageerde 'education permanente'.⁴¹ Uitgangspunt bij deze laatste consolidatie was door middel van hoogteverschillen de elkaar opvolgende bouwperiodes aan te duiden.⁴² Tegenwoordig zouden we dit ook met computeranimatie kunnen visualiseren, maar daar was in die tijd uiteraard nog geen sprake van.

Tussen 1973 en 1978 werden achtereenvolgens de fundering van de ronde traptoren, de noordwand van de zuidvleugel (1974), de tienhoekige toren en de rechthoekige toren (1975), de zestienhoekige toren (1976) en keldertjes tegen de westelijk ringmuur geconsolideerd. Tussen 1978 en 1980 vond (archeologisch) onderzoek plaats op het noordelijk deel van het binnenplein nabij de noordelijke putkamer. Tot en met 1978 werden vrijwel alle werken in eigen beheer uitgevoerd.⁴³ De noodzakelijke herstellingen aan de gewelven van de kapel maakten inschakeling van zwaar materieel en dus een aannemer noodzakelijk; dit werk werd vanaf medio 1979 uitgevoerd. In 1985 werd nog de noodklok geluid vanwege de constatering dat de zware en lange weermuur aan de zuidzijde, langs de Dwingelweg, met zijn weergang op bogen, dreigde in te storten. De rots waarop deze muur stond was door erosie sterk uitgehold en afgebrokkeld. Hoewel in eerste instantie gedacht werd dat de gehele fundering vernieuwd zou moeten worden - iets wat de financiële draagkracht van de Stichting ver te boven zou gaan - bleek het uiteindelijk toch mogelijk met mortel en brokken puin de schade plaatselijk te herstellen.⁴⁴

De werkzaamheden in de jaren tachtig hadden vooral als doel de toegankelijkheid voor het publiek te verbeteren. De zuidvleugel werd door nieuwe trappen beter ontsloten, paden werden verlegd en delen van de zuidelijke weermuur werden geconsolideerd. Daaraan voorafgaand werd uitgebreid bodemonderzoek verricht, voornamelijk door Renaud zelf.⁴⁵ De oostwand van de grote zaal werd verder in zuidelijke richting geconsolideerd en tot een meter boven het vloerniveau van de zaal opgetrokken. Ten oosten van de kapel vleugel - in

Afb. 13 De westwand van de Ridderzaalvleugel in 2006, bij de recente consolidatie is de vertanding van Sprenger (rechts boven) foutief vervangen door een rechte hoek (foto auteur)

de toegangsweg – werd de brugkelder blootgelegd en korte tijd later van een houten brugdek voorzien. Ook het traptorentje en de aansluitende muren werden toen onder handen genomen.

De laatste grote campagne onder leiding van Renaud en Th. van Straalen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, betrof in de late jaren tachtig de ontgraving van de fundering aan de noordoostzijde van de molentoren. Op grote diepte werden daarbij resten van zware steunberen aangetroffen. Het muurwerk werd vervolgens tot iets boven het vloerniveau opgetrokken. Archeologisch onderzoek vond daarbij niet meer plaats. Omstreeks 1990 werd uiteindelijk de plaats van de knik in de (noord)westelijke ringmuur die het binnenplein omsloot definitief vastgesteld.⁴⁶ Deze bevond zich op de plaats waar een dwarsmuur er op aansloot, die in westelijke richting naar de in 1953 gesloopte voorpoort liep.⁴⁷

In de twintiger jaren was al door Sprenger geopperd dat herbouw van het tongewelf boven de artilleriekamer zeker tot de mogelijkheden behoorde. Dit zou gelegenheid geven tot het exposeren van de vele bouwfragmenten die daar vanaf 1930 in een provisorisch (konijnen)hok waren opgeslagen. Renaud

heeft daar ook herhaaldelijk op aangedrongen als er weer eens grootse plannen tot herbouw – vooral dan van de Ridderzaal en of Kapel - ter tafel kwamen. Tot heden bleef realisatie echter achterwege.⁴⁸

Ter afronding enkele woorden over het momenteel in uitvoering zijnde consolidatieplan (2006-2011) en het ermee samenhangend onderzoek. Anders dan voorheen is dit plan geheel en uitsluitend gericht op bouwtechnisch herstel (afb. 13). Het is niet de bedoeling dat er muurwerk wordt aangevuld, laat staan verhoogd. De verleende subsidie mag daartoe niet worden aangewend. Er bestond een groot gevaar van neerstortende brokken steen, dus slechte stukken muur worden uitgebroken en opnieuw ingeboet. Het merendeel van de muren krijgt een nieuwe afdekking met een (kunstshars)mortel.

St. Michael met de draak werd op een geheel vernieuwd muurdeel geplaatst en met een opvallende roestvrijstalen buis verankerd. Bouwhistorisch onderzoek was oorspronkelijk niet in het programma opgenomen; gelukkig werd de bouwhistoricus Jörg Soentgerath bereid gevonden met name de vele bouwfragmenten te documenteren en delen van het muurwerk

te analyseren. Archeologisch onderzoek werd op beperkte schaal verricht: een proefsleuf in de Ridderzaal, een werkput in de Capruijntoren en een aan de buitenzijde van de westelijke ringmuur in de nabijheid van de Wolfstoren.⁴⁹ Voorafgaand aan de consolidatie van de kapel werd zelfs archeologie bedreven ter hoogte van de gewelven in de kapel, ver boven het maaiveld.⁵⁰

In 2011 tenslotte, zullen nog herstelwerkzaamheden aan de voormuur langs de Haselderhof worden uitgevoerd. Als de voorlopige plannen doorgaan, moet de huidige stenen trap met ingangspartij uit 1906 plaats maken voor een moderne constructie van staal en glas met daarin roltrappen en een lift (afb. 14). De vraag kan daarbij gesteld worden of, indien men een meer traditionele vorm van restaureren afwijst, er dan meteen gekozen zou moeten worden voor een dergelijke extreem contrast?

Afb. 14 Het plan voor de nieuwe ingang van architectenbureau Harry Luijten

Noten

- ¹ Een kasteel is per definitie een (multifunctioneel) bouwwerk dat ingericht is op zowel bewoning als verdediging. De verhouding tussen deze twee hoofdelementen verandert in de loop der tijd ten gunste van (steeds luxueuzer) bewoning. Het kasteel werd bewoond door een (adellijk) Heer met zijn directe familie en dienstheden.
- ² Van 2006-2011, is in hoofdzaak gericht op bouwtechnisch herstel.
- ³ Onder andere: Th. Dorren, *Het kasteel van Valkenburg, zijne geschiedenis, legenden en sagen*, Gulpen 1913 (herz. druk in 1917); J.M. van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden*, Valkenburg, Stichting 'Kasteel van Valkenburg', 1951; J.G.N Renaud, *Het kasteel van Valkenburg*, Overloon 1979 (NKS reeks nr. 39); J.G.N Renaud, 'Over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Valkenburg, verantwoording van een tussenbalans', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 120(1984), 284-308; en meest recent in: W. Hupperetz, B. Olde Meierink en R. Ronnes (red.), *Kastelen in Limburg*, Utrecht 2005, 394-397. S. Corsten, 'Die Herren von Valkenburg (ca. 1000-1364)', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg CXX*(1984), 162-201. A.C.M. Kappelhof, 'De heren en drossaarden van Valkenburg (1365-1672)', *Jaarboek: Stichting "Historische Studies" in en rond het Geuldal*, nr. 1, 1991, 7-75.
- ⁴ Van de Venne 1951, 38 e.v., Dorren 1917, 34. Deze lijst is overigens wel aan herziening toe.
- ⁵ In het typo-chronologische schema van H.L. Janssen wordt het gerekend tot de groep 'vroegere residenties'. Dit schema geeft een chronologisch overzicht van de vormontwikkeling van kastelen gekoppeld aan het niveau (status) van de bouwheren, uit H.L.Janssen, 'Tussen woning en versterking', in: H.L.Janssen (ed.), *1000 jaar kastelen in Nederland, vorm en functie door de eeuwen heen*, Utrecht 1997, 18.
- ⁶ Uit deze periode zijn in Brussel een aantal rekeningboeken bewaard, die belangwekkende bouwkundige informatie kunnen bevatten (hernieuwd onderzoek is zeker gewenst).
- ⁷ Van de Venne 1951, 35.
- ⁸ Van der Venne 1951, 61, Dorren 1917, 35.
- ⁹ Van de Venne 1951, 36.
- ¹⁰ Dit bleek uit de bijdrage van de historicus A. Corten aan het (bouw) historisch onderzoek van kasteel Schaloen omstreeks 1980.
- ¹¹ J. Craandijk, *Wandelingen door Limburg* 1883, 69-79; de windvaan zou al uit 1863 dateren.
- ¹² H.Berens (red.), *P.J.H. Cuypers (1827-1921) Het complete werk*, Rotterdam 2007, 291. De tekeningen bevinden zich in het NAI te Rotterdam, archief Cuypers.
- ¹³ Berens 2007, 309.
- ¹⁴ H. Witte, *Het Geuldal, In en om Valkenburg*, Leiden 1898, 15-18.
- ¹⁵ 1906, ontwerp C.C.H. Muller, met een fantasievolle aanvulling van de kantelen, Archief vereniging Het Geuldal.
- ¹⁶ Als een stamslot voor H.M. de koningin. Vanwege bezwaren binnen het kabinet ging dit niet door: zie Van de Venne 1951, 38.
- ¹⁷ Van de Venne 1951, 39.
- ¹⁸ Archief Katakombenstichting en *Limburgse Koerier* 1922.
- ¹⁹ *Limburgse Koerier*, 4 februari 1922.
- ²⁰ Archief Stichting kasteel van Valkenburg en archief Katakomben-

- benstichting. Uit de statuten: het belangrijkste artikel (2) zegt dat de stichting ten doel heeft het in eigendom verkrijgen, in stand houden, bestuderen, inrichten, beheren en exploiteren van de ruïne genaamd Kasteel van Valkenburg, Limburg en eventueel van andere onroerende goederen.
- 21 De overdracht vond plaats op 30 oktober 1924; Van de Venne 1951, 40.
- 22 Archief Stichting kasteel van Valkenburg, inv. nr. 152, 156 (tekeningen), 157 (jaarverslagen).
- 23 *Maasgouw, tijdschrift van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (LGOG) 1921. oktober 1922, 78-79; 1926 nr. 3,4 19-20 ; t/m 1929 elk jaar een kort bericht; 1930, 16-18.
- 24 Deze opening voor een privaatkoker is zo genoemd vanwege een bezoek van koningin Wilhelmina in 1896.
- 25 Bij de recente consolidatie in 2006 heeft men zich hier niet meer aan gehouden, getuige de foutief herstelde hoek die ooit door Sprenger van een tand was voorzien en nu een kaarsrechte hoek heeft.
- 26 Met behulp van de maandrapporten zijn de vorderingen goed te volgen dankzij de bijgevoegde schetsen, plaatsruimte laat helaas niet toe deze hier te publiceren.
- 27 Deze beproefde methode heeft men nog geruime tijd volgehouden; indien voorkomen wordt dat er struiken gaan groeien werkt deze uitstekend. Bij huidige consolidaties is het nog maar beperkt toepasbaar, mede vanwege de Arbowet (het grasmaaien op de top van de muren is vanwege veiligheidsredenen niet meer toegestaan).
- 28 Waarschijnlijk diende de koker juist voor de aanvoer van goederen zoals bijvoorbeeld brandstof voor de keuken.
- 29 Rapport en Documentatie Jörg Soentgerath (RCE Amersfoort).
- 30 Blauwdrukken in archief van de Stichting (inv. nr. 154, 155, 156). De overzichtstekeningen werden ten dele vervaardigd op basis van de opmetingen van Cuypers uit 1889.
- 31 Van de Venne 1951, 46-49. In 1936 en 1937 volgde nader onderzoek van de vluchtgangen door D.C. van Schaik en J. Crolla, bestuursleden der Stichting. Verslag hiervan: Ir.D.C v Schaik, 'De vluchtgangen van het kasteel van Valkenburg', in: *Historia* 3(1937), 6.
- 32 Jaqco Silverentant, *De gangen onder het kasteel van Valkenburg*, Valkenburg 2009.
- 33 Van de Venne 1951, 43 en de hernieuwde studie in 'Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal', *Jaarboek 1991*, 7-64.
- 34 Kalf 1915, gepubliceerd 1917, zie nummer XI XIII XVI; ontleend aan Vincent van Rossem, 'Het Vaderlands Gevoel', visies op het Muiderslot, in: *Jaarboek Cuypersgenootschap* 2008, 9-10.
- 35 Archief stichting Kasteel van Valkenburg, en pandsdossier RCE.
- 36 *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8 1957-1958), 172-178.
- 37 Er is hierover veel correspondentie in het pandsdossier van de RDMZ (RCE) en het archief van de Kasteelstichting.
- 38 Een tweemaal internationaal bijeenkomst van kastelendeskundigen, in dat jaar gehouden te Venlo.
- 39 De brandlagen van de verwoesting door de Duitse keizer waren hier duidelijk aantoonbaar.
- 40 De auteur was vanaf 1974 bij dit project betrokken; De resultaten van dit onderzoek hopen H.L. Janssen en de auteur binnen afzienbare tijd te publiceren.
- 41 Bedoeld om het publiek meer inzicht te geven in de zeer complexe bouwgeschiedenis. Het probleem hierbij is dat de gereconstrueerde bouwdelen nooit gelijktijdig hebben gestaan
- 42 In tegenstelling tot de tijd van W. Sprenger waren er helaas geen maandrapporten of andere verslagen, globale data uit eigen ervaring en losse verslagen.
- 43 De Stichting had steeds een grondwerker en een metselaar in eigen dienst.
- 44 Briefwisselingen tussen Stichting en RDMZ, zie pandsdossier RCE 1985.
- 45 Renaud 1984. 'Verantwoording van een tussenbalans', *Publications* 120 1984). De door Renaud vervaardigde profieltekeningen zijn helaas tot heden niet teruggevonden, niet bij de RCE en niet bij de NKS.
- 46 De hoek bleek enige meters meer naar het noorden te liggen. De beukenhaag, in 1963 geplant, die de vermoede positie van de ringmuur moest markeren, bevindt zich dus niet op de juiste plaats.
- 47 Geconsolideerd in 1989.
- 48 Huidige plannen hebben voornamelijk betrekking op de verbetering van de toegang en de vernieuwing van het restaurant op de Haselder hof. Eventuele herbouw of zelfs maar aanduiding van funderingen staat niet op het programma, en dientengevolge helaas ook geen vervolgonderzoek.
- 49 Uitgevoerd door de RCE uit Amersfoort, (verslag is nog niet verschenen). De gezochte funderingsaanzet van de wolfstoren werd echter niet aangetroffen.
- 50 Met dank aan H. Kwakkernaat (Archeologische werkgroep Valkenburg) voor de uitvoering en de documentatie.